

Türkiye’de Toplumsal Cinsiyet Eşitliği için Ekonomi Politikaları üzerine bir Not¹ Ekim 2021

I. Arkaplan

Türkiye’de ekonomik alandaki toplumsal cinsiyet eşitsizlikleri, Covid-19 salgın koşulları altında ülkemizde ve dünyada gelişen ekonomik kriz ortamında daha da derinleşti. Salgın ile karantina ve evde kal önlemleri, okulların kapanması, sağlık, eğitim, sosyal hizmetler ve ev hizmetlerine erişimdeki kısıtlar, artan hijyen ve hasta bakımı gereksinimleri gibi sonuçlara bağlı olarak ev içi ücretsiz emeğe olan talepte bugüne kadar benzeri az görülen bir yükseliş gerçekleşirken, bu yükün ağırlıklı kısmı kadınların artan çalışma saatleri ile karşılandı. Mayıs 2020’de yapılan bir saha araştırması evli çiftlerde ortalama %80 artan ev içi ücretsiz çalışma saatlerinin en az üçte ikisinin (%67’sinin) kadınlar tarafından karşılandığını göstermekte.² İngiltere ve İspanya’da yapılan benzeri araştırmalar ise salgınla artan ev içi ücretsiz iş yükünde kadınların payının %53 ile %56 arasında daha cinsiyet dengeli dağıldığına işaret etmektedir.³ Türkiye’deki saha araştırması bulguları salgın ile *evli kadınların* ücretli ve ücretsiz toplam çalışma saatlerinin *haftada ortalama 8,4 saat artarken, erkeklerin 2,7 saat daha az çalışmaya* başladığına işaret ediyor. Salgın koşullarında istihdamda kalmaya devam eden kadınların ücretli ve ücretsiz toplam çalışma saatleri ise haftada takriben 10 saat yani 1 çalışma gününden daha fazla artarken, istihdamdaki erkeklerin ücretli ve ücretsiz haftalık toplam çalışma saatlerinde ortalama 1,9 saatlik bir artış gözlemlenmektedir.⁴ İstihdamdaki kadınlar açısından salgın öncesinde zaten kırılğan olan iş-yaşam dengesi, salgınla birlikte iyice güçleşmiştir.

Bir yandan artan çifte mesai yükü, öte yandan makroekonomik büyümenin zayıflaması ve işsizliğin artması ile, TÜİK işgücü istatistiklerine göre 1 milyona kadın işgücü piyasasından ayrıldı (toplam kadın işgücününün %9’u) ve kadın işgücüne katılım oranı %30,9’a geriledi (2019’daki %34,4 seviyesinden). Erkeklerde 2019’dan 2020’ye işgücündeki azalma ise 650 bin çalışan ile toplam erkek işgücününün %3,4’ünü oluşturmaktaydı; erkek işgücüne katılım oranı %72’den %68,2’ye geriledi. 2021’de salgının hafiflemesi ve istihdamda kısmi bir toparlanma ile kadın ve erkek işgücüne katılım oranı %33,8 ve %71,6 ile 2019 seviyelerine yaklaşırken, kadın işgücünde toparlanma erkeklere göre daha kısıtlı kaldı. Kadın istihdam oranı⁵ ise 2019’daki %28,7’lik

¹ Bu politika notu Prof. Dr. İpek İlkaracan ve Doç. Dr. Emel Memiş tarafından EŞİK Platformunun talebi üzerine hazırlanmıştır.

² İlkaracan ve Memiş (2021).

³ Gültekin-Karakaş, D., İlkaracan, A., Bayar, İ., Özcanlı-Baran, P. 2021. Toplumsal Cinsiyet Perspektifinden COVID-19 Salgını ve Bakım Hizmetleri Krizi: Bakım Hizmetlerine Kamu Yatırımlarının İstihdam Etkisi. İstanbul Teknik Üniversitesi, TÜBİTAK Araştırma Raporu, Proje No: 120K602.

⁴ İlkaracan ve Memiş (2021).

⁵ İstihdam oranı gelir karşılığı bir işi olanların toplam çalışabilir nüfusa oranı; işgücüne katılım oranı istihdamdakilerin ve işsizlerin (aktif olarak iş arayıp iş başı yapmaya hazır olanların) toplam çalışabilir nüfusa oranını ifade eder.

seviyesinden 2021’de %28,4’e gerilerken, erkek istihdam oranı 2019’da %63,1’den 2021’de %64,3’e çıktı. Kadın işsizlik oranı Ağustos 2021’de %15,9 ile erkek işsizlik oranına göre (%10,1) neredeyse 6 yüzde puan daha yüksek (2019’dak kadın-erkek işsizlik oranları arasındaki fark 4 puandı). Öte yandan kadın istihdamının önemli bir kısmının yer aldığı sağlık, eğitim, perakende, turizm gibi hizmet sektörlerinde kadın çalışanların çalışma koşullarının gerek artan sağlık riski gerekse yükselen haftalık mesai saatleri ile daha kötüye gittiğini tahmin etmek mümkün.

Emek piyasasından çekilen ve zaten işgücü dışında kalanların yanı sıra çalışma saatlerindeki izinler veya kısa çalışma nedeniyle yaşanan düşüşlerle aynı ay için 12 milyon tam zamanlı çalışana eşdeğer bir çalışma saati düşüşü olduğu tahmin ediliyor. Bu düşüşten en olumsuz etkilenenler kayıt dışı kadınlar ve daha yüksek oranda da genç kadınlar. Kayıtdışı çalışan kadınlarda istihdam kaybı yüzde 21 düzeyinde iken genç kadınlarda bu oran yüzde 25’e yükseliyor.⁶

Türkiye’de ekonomik alanda salgın öncesinde küresel ölçekte en derin toplumsal cinsiyet uçurumlarına sahipti. Türkiye’de kadın ve erkekler arasındaki gerek istihdam uçurumu gerekse ücretsiz emeğe ayrılan zaman uçurumu salgın öncesi verilere göre OECD ülkeleri arasında en yüksekti ve yukarıdaki veriler salgınla bu uçurumların daha da derinleştiğine işaret etmekte. BM Kadın Birimi ve BM Kalkınma Programı açıklanan yeni verilere göre, COVID-19 krizi kadınlar için yoksulluk oranını önemli ölçüde artıracak ve yoksulluk içinde yaşayan kadın ve erkekler arasındaki uçurumu genişletecek. Kadınlar için yoksulluk oranının 2019 ile 2021 arasında yüzde 2,7 oranında azalması bekleniyordu, ancak tahminler şimdi pandemi ve serpinti nedeniyle yüzde 9,1’lik bir artışa işaret ediyor. Yapılan tahminlere göre pandeminin genel olarak küresel yoksulluğu etkilerken, kadınların, özellikle üreme çağındaki kadınların orantısız şekilde etkileneceğini gösteriyor. 2021 yılına kadar, aşırı yoksulluk içinde yaşayan (günde 1,90 ABD Doları veya daha azıyla yaşayan) 25-34 yaş arası her 100 erkek için 118 kadın olacak ve bu açığın 2030 yılına kadar 100 erkek başına 121 kadına yükselmesi bekleniyor⁷. Dünya’daki en düşük kadın istihdam oranlarından birine sahip olan ülkemizde, kadınların kendilerine ait gelire erişimi çok kısıtlı; bunun bir sonucu olarak yüksek gelirli hanelerde bile kadınlar finansal olarak hanedeki erkeklerin gelirlerine bağımlı ve dolayısıyla büyük ölçüde ‘yoksulluk’ riskine maruz durumdadır.

Öte yandan Türkiye’deki makroekonomik göstergeler yoksulluğu ve toplumsal cinsiyet ekseninde de kesişen sosyoekonomik eşitsizlikleri daha da derinleştirici bir minvalde seyretmekte. Merkez Bankası özerkliğine olan müdahaleler sonucu para politikalarının yönetimi ciddi sorunlarla karşı karşıya. Normal şartlarda ekonomik büyümeyi tetiklemesi beklenen faiz indirimleri, mevcut koşullarda Türk Lirasında dehşetli bir değer kaybına yol açmış gerek gıda ve enerji gerekse üretimde gerekli sermaye ve ara mallarında, ekonomimizin ithalata dayalı yapısı da göz önünde bulundurulduğunda, genişlemeci para politikaları enflasyonist baskıları ciddi oranda arttırmıştır. Türkiye’nin yapısal cari açık sorunu ile birlikte düşünüldüğünde, bu ortam kamu borçlanmasında yükselen risk primlerine dayalı olarak borçlanma faizlerini arttırmaktadır. Bunun sonucu olarak faiz ödemelerini içeren borç yükü artmakta, orta vadede finansal olarak sürdürülemez bir büyüme modeli ile gelecek nesillerin refahından çalınmaktadır. Hazine garantili finansman, dış borçlanmada Hazine geri ödeme garantisi sağlanması gibi uygulamalarla kamu borç yüküne belirsizlik riski eklemektedir. Enflasyon ve kurda öngörülemeyen artışlar, düşük kredi faizlerine

⁶ Pinedo (2021); https://www.ilo.org/ankara/publications/research-papers/WCMS_775756/lang--tr/index.htm

⁷ <https://www.undp.org/press-releases/covid-19-will-widen-poverty-gap-between-women-and-men-new-un-women-and-undp-data>.

rağmen yatırım ortamını da olumsuz etkilemekte, ekonomik büyümenin istihdam yaratma kapasitesini kısıtlamaktadır.

Bu makroekonomik durum kadın-erkek herkes için olumsuz olmakla birlikte, ekonomik açıdan daha kırılgan olan düşük gelirli haneler ve kadınlar için daha da büyük tehlikeler içermektedir. Yukarıda belirtildiği üzere mevcut durumda ev içi ücretsiz emek yükünü sırtlanan, yoksulluk ve yoksunluk riski daha yüksek olan kadınlar için, insana yaraşır işleri yaratan, ivmeli ve kaliteli bir ekonomik büyüme stratejisi çok önem taşır. Ancak böyle bir büyüme senaryosunda istihdamdaki kadınların koşulları iyileşecek, işgücü piyasasına bağlılıkları güçlenecek, ayrıca hane içinde ikincil işgücü konumundaki ev kadınları için istihdama çekim kuvveti oluşacaktır. Ayrıca kadınların bakım ekonomisindeki konumları gereği başta sosyal bakım hizmetleri başta olmak üzere kamu tarafından sunulan hizmet ve destekleri geliştirmek için yeterli kamu kaynaklarının bulunup bulunmaması toplumsal cinsiyet eşitsizliklerinin seyrini doğrudan etkiler. Riskli ve öngörülemeyen bir makroekonomik ortamda zayıf büyüme kamu kaynaklarını olumsuz etkiler, mali harcamaları kısıtlar ve kadınlar için erkeklere göre ek olumsuz sonuçları beraberinde getirir.

Pandemi sonrası hazırlanan Ekonomik İstikrar Paketlerinin kapsamı ve büyüklüğüne bakıldığında, Uluslararası Para Fonu (IMF) tarafından derlenen veriler Türkiye’de doğrudan hane halklarına, kişilere veya firmalara sağlanan destek tanımına giren harcamaların GSYİH içindeki payının çok düşük olduğu görülebilir. Nisan 2020 itibariyle yüzde 1,9 oranla Türkiye, Meksika ve Mısır’ın ardından yükselen ekonomiler arasında en düşük üçüncü ülke konumunda.⁸ Yükselen ekonomilerde doğrudan desteklerin ortalama düzeyi GSYİH’nın yüzde 4’ü düzeyinde iken, gelişmiş ülkelerde ise bu oran yüzde 16.4 ile çok daha yüksek. Öte yandan kredi destekleri ve verilen garantiler bakımından diğer ülkeler karşılaştırıldığında Türkiye’nin grubundaki ülkelere çok daha yüksek GSYİH’nın yüzde 9’una denk düşen miktarda destek sağladığı gözleniyor. Bu kez kendi grubundaki ülkeler arasında Türkiye, Peru’dan sonra ikinci en yüksek düzeyin gözlendiği ülke. Krediler ve garantilerin kısa ve uzun vadeli çözüm üretmede doğrudan desteklere kıyasla kredilere ve garantilere erişimi olan kesimler üzerinden dolaylı etkileyeceği düşünüldüğünde hane halklarına yönelik olumlu etki beklentileri karşılık bulmayabilir, hane halkı borçluluğunda son dönemde gözlenen artış endişe vericidir.⁹

Bu arka plana dayalı olarak, Türkiye’de eşitlikçi, saydam, yetkinlikte tasarlanan ve uygulanan, toplumsal cinsiyete duyarlı ekonomi politikaları müdahalelerine olan gereksinim bugün her zamankinden daha da aciliyet içermektedir. Bu politika notu özellikle makroekonomi, bakım ekonomisi ve işgücü piyasalarında iş-yaşam dengesi ve toplumsal cinsiyet eşitliği için öncelikli müdahale noktalarını saptamak ve öneriler yapmayı amaçlamaktadır. Kadın kooperatifleri, girişimcilik, belirli sektörlerde çalışan kadınların çalışma koşulları veya kırsaldaki kadınlar için özel ekonomik müdahaleler de konunun farklı ve önemli boyutlarını oluşturmakla birlikte bu kısa politika notunun kapsamının dışındadır. Türkiye için bu notta yer alan politika önerileri için Mor Ekonomi modeli ve Birleşmiş Milletler’in pandemi ile derinleşen eşitsizlikleri önleme hedefiyle 2021’de açıkladığı Yeni Bir Sosyal Sözleşme ve Yeni Küresel Anlaşma bir çerçeve oluşturmaktadır.

⁸ IMF. 2021. Covid-19 Mali Politikalar Veri Tabanı <https://www.imf.org/en/Topics/imf-and-covid19/Fiscal-Policies-Database-in-Response-to-COVID-19>

⁹ Koyuncu ve Memiş (yayınlanacak).

II. Uluslararası Arkaplan: Toplumsal Cinsiyet Eşitliğini Hedefleyen Bir Sosyoekonomik İyileşme Çağrısı

Birleşmiş Milletler bu yıl salgına ve öncesindeki eşitsizliklere çözüm olarak, herkes için eşit fırsatlar yaratan ve herkesin hak ve özgürlüklerine saygı duyan Yeni Bir Toplum Sözleşmesi ve Yeni Küresel Anlaşma çağrısında bulundu ve geleceğe yönelik daha adil ve sürdürülebilir bir yol için somut öneriler sundu.¹⁰ COVID-19 salgınından sonra toparlanmanın ancak toplumsal cinsiyet eşitliğini hedefleyen bir sosyoekonomik iyileşme ile olabileceğini ve toplumsal cinsiyet eşitliğindeki gerilemeleri durdurmak ve daha kapsayıcı, adil toplumlar inşa etmek için toparlanma çabalarının buna göre değiştirilmesi gerektiğini vurguladı. Sunduğu somut öneriler arasında aşağıda sıralanan önemli adımlar yer aldı:

- *Sağlık, sosyal koruma ve eğitim başta olmak üzere, asgari ve temel düzeydeki ekonomik ve sosyal haklardan yararlanılması için gerekli olan kaliteli kamu hizmetlerine mevcut kaynakların azami düzeyde tahsis edilmesini sağlamak.*
- *Hem ücretli hem de ödenmeyen bakım hizmetlerinin ekonomik değerinin tanınması ve kabul edilmesi;*
- *Kadınların aile içinde eşit hak ve sorumluluklarının güvence altına alınması ve toplumsal cinsiyet eşitsizliklerini pekiştiren kalıp yargıların ve uygulamaların ortadan kaldırılması;*
- *Çoklu ve kesişen ayrımcılık biçimleriyle karşı karşıya kalan kadınların ekonomik özgürlüğünü koruyan ve geliştiren salgın önlemlerine öncelik verilmesi;*
- *En geride kalanları gözetilerek adil, artan oranlı vergi politikalarının benimsenmesi;*
- *Yüksek borç yükü olan Devletlerin, toplumsal cinsiyete duyarlı kamu hizmetlerine ve ekonomik toparlanmaya yatırım yapabilme olanaklarını artırmak için mali alanlarının uluslararası işbirliği yoluyla genişletilmesi ve desteklenmesi;*
- *Önerilen kemer sıkma politikalarının ve borç yönetimi gibi önlemlerin insan hakları üzerindeki etkilerinin değerlendirilmesi;*
- *İyileşme önlemleriyle ilgili kararlara sivil toplum örgütlerinin temsilcilerinin, kadınların, kız çocuklarının katılımının sağlanması ve korunması;*
- *Herkesin ekonomik, sosyal ve kültürel haklar da dahil olmak üzere insan haklarının ihlali durumunda adalete ve etkili bir çözüme erişimlerinin sağlanması.*

III. Bakım Ekonomisi ve Bakım Hizmetlerine Yatırımlar

Bakım ekonomisine müdahaleler her şeyden önce Birleşmiş Milletler tarafından benimsenen 3R yaklaşımı ile ele alınmalıdır: (Recognize, Reduce and Redistribute unpaid work) Ücretsiz bakım emeğini Tanı, Azalt ve Yeniden dağılımını sağla (son strateji, ücretsiz bakım emeğinin kadınlar ve erkekler arasında yeniden dağılımını yanı sıra özel alandan/hane içinden kamusal alana, ücretli emeğe yeniden dağılımı olarak da yorumlanmaktadır). 3R yaklaşımı, kadınların ücretsiz bakım

¹⁰ <https://www.un.org/sustainabledevelopment/a-new-social-contract-for-a-new-era/>; Türkçe tercüme için bakınız Koyuncu ve Memiş (yayınlanacak).

emeğine bağlı zaman kısıtlarını hafifleterek, işgücüne (ayrıca eğitim ve siyaset de dahil kamusal alana) katılımlarını desteklemeyi hedeflemektedir. Bu daha sonra 5R olarak ücretli bakım emeğine hak ettiği değerin verilmesi ve temsiliyetinin sağlanması (Revalue paid care work and ensure its Representation) boyutlarını da içerecek şekilde genişletilmiştir. 5R stratejisine dayalı olan *Mor Ekonomi* modeli öncelikli iki müdahale alanı olarak sosyal bakım hizmetlerinin nicelik ve nitelik olarak geliştirilmesini ve işgücü piyasasının iş-yaşam dengesi ve toplumsal cinsiyet eşitliği için regülasyonunu öngörmektedir.

Her ne kadar ücretsiz emeğe 5R politika yaklaşımı, toplumsal cinsiyet eşitliği hedefine yönelik geliştirilmiş de olsa, son dönemlerde yapılan iktisadi uygulamalı çalışmalar göstermektedir ki, bu çerçevedeki politika müdahalelerinin toplumsal cinsiyet eşitliğinin ötesinde hem kadınlar hem erkekler için yeni istihdam yaratma, işsizliği ve yoksulluğu azaltma, kapsayıcı büyümeyi destekleme gibi makroekonomik hedefler açısından da önemli çarpan etkileri söz konusudur. Son dönemlerde başta Türkiye’de olmak üzere değişik ülke verileriyle gerçekleştirilen bir seri uygulamalı araştırma, bakım ekonomisini destekleyen sosyal altyapıyı geliştirmek için yapılan kamu harcamalarının gerek bakım hizmetleri sektöründe gerekse sektörün ara girdilerini satın aldığı diğer sektörlerde yüzbinlerce yeni iş yaratma, özellikle de kadınlar için yeni işler ve gelir yaratma ve yoksulluğu azaltma potansiyeline sahip olduğunu göstermektedir.¹¹

Türkiye’ye özel bir araştırmada, sadece okul öncesi çocuk eğitim ve bakım hizmetleri sektörüne, OECD ortalamasını yakalamak üzere kamu harcamalarının artırılması ile, sektörün kendisinde ve bağlantılı diğer sektörlerde en az 750 bin civarında yeni iş yaratılacağı, bu işlerin %73’üne kadınların istihdam edileceği, göreceli yoksulluğun bir buçuk yüzde puan düşeceği tahmin edilmektedir. Aynı miktardaki kamu harcamasının inşaat çekişli bir büyüme stratejisi çerçevesinde, fiziksel altyapı/inşaat sektörüne yönlendirilmesi ise sadece 290 bin yeni iş yaratılacağı (sosyal hizmetler aracılığı ile yaratılacak işlerin üçte biri kadar), bu işlerin sadece %6’ında kadınlar istihdam edileceği, yoksulluktaki azalmanın ise 0.5 yüzde puanla kısıtlı kalacağı tahmin edilmektedir. Bu örnek, kamu harcamalarına ve mali politikalara toplumsal cinsiyet perspektifinden yaklaşmanın, salt kadınları ekonomik olarak güçlendirmenin ötesinde, erkek-kadın herkes için yeni işler yaratmak, genel olarak yoksulluğu azaltmak gibi önemli diğer sonuçlarını ortaya koymaktadır.

ILO (2018) tanımına göre sosyal bakım hizmetleri sektörü, erken çocukluk bakım ve okul öncesi eğitim (EÇBOÖE) yanı sıra eğitimde ilk ve ortaöğretim olarak diğer kademeleri, ayrıca engelli/yaşlı/hasta bakım ve desteğini içeren uzun dönemli bakım (UDB) yanı sıra sağlık hizmetlerini de içermektedir. Bu tanıma uygun olarak İTÜ’de TÜBİTAK desteği ile gerçekleştirilen bir araştırmada Türkiye için sosyal bakım hizmetlerindeki açık, bu açığın kapatılması için gerekli maliyet ve kamu harcamalarında bu yönde bir tahsis yapılması durumunda yaratılacak istihdam tahmin edilmiştir. Buna göre: Türkiye genelinde eğitim hizmetlerindeki açık (EÇBOÖE, ilk ve orta öğretim dahil olmak üzere) 5,8 milyon çocuk/öğrenci, yatırım maliyeti (2020 fiyatları ile) 98,5 milyar TL, GSYH’ye oranı %2,28’dir. Sağlık hizmetlerindeki açık (UDB de dahil olmak üzere) 303 bin personel, gerekli yatırım tutarı 52,9 milyar TL, GSYH’ye oranı %1,23’tür. Bu ölçekteki kamu harcamalarının sosyal bakım hizmetleri sektörüne yönlendirilmesi

¹¹ Türkiye için İlkcaracan, Kim ve Kaya (2015 ve 2019); İlkcaracan, Kim, Masterson, Memiş ve Zacharias (2020); 45 ülke araştırması için ILO 2018 ve İlkcaracan ve Kim 2019; diğerleri için UN Women/İlkcaracan (2021).

ile eğitim ve sağlıkta 1,74 milyon yeni iş, diğer bağlantılı sektörlerde 1,1 milyon yeni iş (toplamda 2,84 milyon yeni iş) yaratılacağı tahmin edilmiştir.¹²

Yani bakım hizmetlerindeki açığı kapatmak üzere yapılacak ek harcamalar, bir yandan hanelerin (özellikle de kadınların) üzerindeki ücretsiz bakım emeği yükünü azaltarak, işgücüne katılımlarındaki zaman kısıtlarını hafifletirken, bir yandan da (2020 itibariyle) 26,8 milyon çalışandan oluşan mevcut istihdamı, %10,6 arttırma potansiyeline sahiptir. İstihdamın mevcut cinsiyet bileşimine dayalı olarak, yaratılacak her 3 yeni işten neredeyse 2'sinde (%63,1'inde) kadınların istihdam edilmesi beklenmektedir.

Öte yandan bakım hizmetlerinin bu minvalde geliştirilmesi ile Türkiye'deki bakım istihdamı içinde bulunduğumuz Avrupa ve Orta Asya bölgesi ortalamasına yaklaşacaktır. Türkiye'de hali hazırda toplam bakım istihdamı 3,7 milyon çalışandan oluşmaktadır. Bakım istihdamının 1,8 milyonu eğitimde (997 bin kadın, 803 bin erkek), 994 bini sağlıkta (591 bin kadın, 403 bin erkek), 496 bini yatılı ve gündüzlü bakım faaliyetleri ve sosyal hizmetlerde (430 bin kadın, 66 bin erkek) yer alırken, 174 bini ev içi çalışan personelden (158 bin kadın, 16 bin erkek), 211 bini bakım sektörleri dışında çalışan bakım çalışanlarından (89 bin kadın, 123 bin erkek) oluşmaktadır. Bakım hizmetleri istihdamı toplam istihdamın %13,1'ine, toplam kadın istihdamının %25,4'üne, toplam erkek istihdamının %7,4'üne denk gelmektedir. Diğer bir deyişle, istihdamdaki her dört kadından biri bakım hizmetleri sektöründe çalışmaktadır. Toplam bakım istihdamının (3,7 milyon çalışanın) %61,6'sı (2,3 milyonu) kadınlardan oluşmaktadır.

Avrupa ve Orta Asya bölgesinde ise bakım istihdamı toplam istihdamın %19,5'i, kadın istihdamının %33,1'i, erkek istihdamının ise %8,4'ü ile Türkiye'den çok daha yüksektir. Türkiye'de kamu harcamalarının sosyal bakım hizmetleri sektörüne yönlendirilmesi yoluyla yaratılacak 1,74 milyon yeni bakım sektörü işini mevcut bakım istihdamına (3,7 milyon bakım hizmetleri çalışanına) eklediğimizde, bakım hizmetlerinin toplam istihdama oranı mevcut %13,1'deki düzeyinden %17,5'e yükselmektedir. Kadın istihdamı içerisindeki payı ise mevcut durumda %25,4 iken %30,5'e artmaktadır. Bu haliyle Türkiye, Avrupa ve Orta Asya bölgesi için gözlemlenen bakım hizmetleri istihdamının toplam (ve kadın) istihdamı içerisindeki ortalama payına (sırasıyla %19,5 ve %33,1) yaklaşmaktadır.

Bu gözlem ILO (2018)'de kadın istihdamı ile bakım sektörlerindeki istihdamın büyüklüğüne arasındaki ilişkiye dair bazı tespitlerin altını çizmeyi gerektirmektedir. Buna göre uluslararası verilerle yapılan karşılaştırmalar, bir ülkedeki bakım istihdamının toplam istihdama oranı arttıkça kadın istihdam oranının da arttığını göstermektedir. Yukarıda da değinildiği üzere Türkiye küresel ölçekte kadın istihdam oranının en düşük olduğu ülkelerden biridir. Bakım sektörlerinin az gelişmiş olması gerek kadın istihdamı üzerinde gerek kadınların işgücü piyasasına emek arzı açısından, gerekse kadın işgücüne talep açısından olumsuz etkiler yaratmaktadır. Bakım hizmetlerine kısıtlı erişim kadınların ev içindeki ücretsiz çalışma saatlerinin yüksek seyretmesine neden olmakta ve kadın emek arzı üzerinde zaman kısıtları oluşmaktadır. Öte yandan bakımın kadın istihdamı yoğunluklu sektörler olması göz önünde bulundurulduğunda, bakım sektörlerindeki istihdamın nispeten kısıtlı olmasının kadın emeğine talep açısından olumsuz etki yaptığı söylenebilir. Nitekim, bakım istihdamının toplam istihdamın neredeyse beşte birini oluşturduğu Avrupa ve Orta Asya bölgesinde her üç kadından neredeyse biri bakım sektörlerinde

¹² A. Bayar, Gültekin-Karakaş, D., İlkaracan, İ., Özcanlı-Baran, P. 2021.

istihdam edilmektedir. Türkiye'nin de içinde olduğu bu bölge kadın istihdam oranının da en yüksek olduğu bölgedir; Türkiye düşük kadın istihdam oranı ile bölgede bir dışa düşen konumundadır.

Bu çerçevede Türkiye'de kamu kaynak ve harcamalarının tahsisinde, toplumsal cinsiyete duyarlı bütçeleme yaklaşımı ile mevcut durumda az kalkınmış bir sektör görünümünde olan sosyal bakım hizmetleri sektörünün geliştirilmesi ve hizmet kalitesinin artırılmasının bir öncelik haline gelmesi gerekmektedir.

Hizmetlerin yaygınlaşması ve çeşitlendirilmesi için yerel yönetimler uygun bir mekanizma oluşturabilir. İstanbul Büyükşehir Belediyesinin her mahalleye bir kreş girişimi bu yönde olumlu bir örnek teşkil etmektedir.

Çocuklar dışında yaşlı ve engellilere yönelik uzun dönemli bakım hizmetlerinde farklı uygulama modelleri geliştirilmelidir: Yaşlılar ve engelliler için gündüzlü aktif yaşam ve destek merkezleri, uzun dönemli hasta/yaşlı/engelli bakımı için evde profesyonel destek/bakım hizmetleri gibi yeni hizmet kurumları ve alanları geliştirilmeli, mevcut hizmetlerde kalite ve kapsam artırılmalı, ve ülke çapında yaygınlaştırılmalıdır.¹³

Çocuklar, yaşlı, hasta ve engelliler gibi bakım desteğine gereksinim duyan kesimlerin, pandemi gibi özel koşullarda on-line veya diğer güvenli hizmet erişimini destekleyecek yeni sistemlerin tasarım ve uygulamasına yönelik yatırımlar için de kaynak ayrılmalı, yeni sistemler tasarlanmalı ve uygulanmalıdır.

Hali hazırda sosyal bakım hizmetlerinin geliştirilmesine yönelik kimi girişimler bulunmasına rağmen, bunlar koordinasyonsuz ve sistematik olmayan bir şekilde uygulanmaktadır. *Orta vadedeki vizyon/hedef, Türkiye çapında bir sosyal bakım hizmetleri altyapısının yüksek hizmet kalitesi ve insana yakışır işler kriterleri çerçevesinde kurulması olmalıdır. Ulusal Bakım Altyapısı Koordinasyon Kurulu oluşturulması bu yönde bir adım olacaktır (bakınız aşağıda Bölüm IV).*

Kamu yatırım ve harcamalarında sosyal bakım hizmetlerine öncelik verilmesi, toplumsal cinsiyet eşitliği ve bakıma muhtaç toplumsal kesimlerin yaşam kalitesinin artırılması gibi sosyal hedeflerin ötesinde, ekonomik alanda milyonlarca yeni iş yaratma, işsizliği azaltma, işgücüne katılımı artırma, yoksulluğu azaltma ve eşitlikçi büyümeyi destekleme kapasitesi göz önünde bulundurularak, mali politikaların oluşturulmasında bir hedef olmalıdır.

Diğer önemli bir nokta ise bakım sektöründe yaratılacak işler yerel hizmetlerin gelişmesine dayalı bir büyüme modeli içermektedir. Bunlar kamu ya da KOBİ'ler tarafından verilecek emek yoğun hizmetlerdir, bu çerçevede karbon emisyonları da düşüktür. Diğer bir deyişle Mor İşler aynı zamanda Yeşil İşlerdir. Bakım hizmetleri sektörü çekişli bir büyüme mor-yeşil işler yaratarak, eşitlikçi olmanın yanı sıra sürdürülebilir bir ekonomik modeli içermektedir.

¹³ Salgın koşullarında evde kal önlemleri çerçevesinde yaşlılar için kimi Belediyelerin sunduğu alışveriş desteği buna bir örnek olarak gösterilebilir.

IV. İşgücü Piyasasında İş-Yaşam Dengesine ve Toplumsal Cinsiyet Eşitliğine yönelik Düzenlemeler ve Çalışma Pratikleri

Yukarıda açıklandığı üzere Covid-19 salgını ile istihdamda ve ev içi ücretsiz emekte toplumsal cinsiyet uçurumları daha da derinleşmiş, işgücü piyasasında iş-yaşam dengesi ve eşitlik için olan düzenlemelere olan gereksinim daha da önemli hale gelmiştir. Hane içindeki bakım yükümlülükleri nedeniyle ücretli veya ücretsiz izne ayrılma, evden çalışmayı tercih etme, ya da tümünden işten ayrılma oranları kadınlar için daha yüksektir. Salgın öncesinde de kadınların evlilik, doğum, çocuk/yaşlı/engelli/hasta bakımı gibi nedenlerle işgücüne bağlılıklarının daha zayıf olduğu, iş-yaşam dengesine el veren kısmi zamanlı çalışmaya ya da mesai saatleri nispeten daha düşük ya da belirli olan mesleklere yönelimi gözlemlenen eğilimlerken, salgınla birlikte bunlar daha da güçlenmiştir. Salgın sırasında kamu ve özelde işyerleri, çocuklu babalardan ziyade annelere özel bakım izinlerinin verilmesi (yıllık izinlerden kullanılması da dahil), özellikle kadınlar için evden çalışmanın teşvik edilmesi gibi cinsiyet ayrımcı uygulamaları hayata geçirmiştir. Bu eğilimler kadınların iş deneyim yılları ya da işyeri kıdemlerinin erkeklere göre daha düşük olması, daha yüksek çalışma saatleri gerektiren yönetici pozisyonlarının dışında kalması gibi sonuçları ile kadın-erkek ücret uçurumunun kaynağında yatmaktadır. Bu arka plana dayalı olarak aşağıda sıralanan işgücü piyasası düzenlemeleri önem taşımaktadır.

Bakım yükümlülükleri olan tüm çalışanlar için kaliteli sosyal bakım hizmetlerine evrensel erişim ve bunları destekleyici işgücü piyasası regülasyonları ve iş-yaşam dengesi uygulamalarını koordine etmek üzere *Ulusal Bakım Altyapısı Koordinasyon Kurulu* oluşturulmalıdır. Koordinasyon kurulu ilgili bakanlıklar ve kamu kurumları (Çalışma ve Aile Bakanlığı, Milli Eğitim Bakanlığı, Sağlık Bakanlığı, Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, Sosyal Güvenlik Kurumu, İş-Kur, Yüksek Öğretim Kurumu, vb.), işçi ve işveren sendikaları, kadın, çocuk ve insan hakları alanlarında çalışan ilgili sivil toplum kuruluşları ve üniversitelerin ilgili kurumlarını içermelidir. Kurul Türkiye’de ailelerin bakım sorunlarını çözmek üzere koordineli ve etkin bir altyapının oluşması için çalışmalıdır (örneğin doğum sonrası annelik-babalık izni süresi ile erken çocukluk bakım ve okul öncesi eğitim hizmetlerine erişim yaşının koordinasyonu, kreş/anaokulu /okul saatleri ile mesai saatlerinin koordinasyonu, vb.). Kadının Güçlenmesi Strateji Belgesi ve Eylem Planı 2018-2023’de taahhüt edilen ve değişiklik yapılması öngörülen mevzuat değişiklikleri gerçekleştirilmelidir. Bu taahhütler arasında 1.7. Belediyelerin kreş ve gündüz bakımevi açmasına yönelik mevzuat düzenlemesi yapılacağına dair faaliyet kapsamında 2018-2023 arasında “Kaliteli ve erişilebilir çocuk bakım hizmetlerinin yaygınlaştırılması amacıyla Belediye Kanunu’nun ilgili maddesinde yapılacak düzenleme ile nüfusu 100 bin ve üzerinde bulunan Belediyelere kreş ve gündüz bakımevi açma ve işletme zorunluluğunun getirilmesi sağlanacağı” ifade edilmiştir (Toksöz, 2020).

Bakım yükümlülükleri olan tüm çalışanlar için iş-yaşam dengesi uygulamaları (ücretli bakım izinleri, kayan ya da yoğunlaştırılmış iş saatleri, evden (tele) çalışma, fazla mesainin önlenmesi, vb. esnek çalışma biçimleri) için gerekli yasal düzenlemeler yapılmalıdır.

Ücretli bakım izinlerinde annelik izni için olduğu gibi, babalık izni ve istihdamdakilerin hasta/yaşlı gibi UDB ihtiyaçları da karşılanacak şekilde düzenlemeler yapılmalı ve sigorta fonu oluşturularak,

izinlerin ücretli olması esas alınmalıdır. Annelik ve babalık izinleri, çocuğun doğumundan okul çağına geldikleri 0-5 yaş dönemi için kısmi zamanlı esnek kullanımına olanak sağlanmalıdır.

İş-yaşam dengesi önlemleri erkekleri kadınlarla eşit ev içi iş yükünü üstlenecek şekilde tasarlanmalı ve uygulanmalıdır; evden ya da kısmi zamanlı çalışma gibi düzenlemeler bakım yükümlülükleri olan tüm erkek ve kadın çalışanlar için eşit koşullarda uygulanmalıdır.

İş-Yaşam dengesi için işgücü piyasası uygulamalarının önemli bir ayağı işyeri mesai saatlerinin insana yakışır işler çerçevesinde düzenlenmesidir. Hali hazırda Türkiye OECD ülkeleri içerisinde en yüksek mesai saatlerine sahip ülkelerden biridir. Yasal olarak özel sektörde haftada 45 saat ile tanımlanan mesai saatlerinin yanı sıra de facto ücretli çalışma saatleri fazla mesai ile bunun da üzerinde ve iş-yaşam dengesi ile uyumsuzdur.¹⁴ Pandemiye dayalı evde kal önlemleri sırasında yapılan bir saha çalışmasının bulguları, evden çalışmaya geçen ve/veya ücretli çalışma saatlerini azaltan erkeklerin ev içi ücretsiz emeğe katılımlarının önemli ölçüde arttığına işaret etmektedir.¹⁵ Mesai saatlerinin aşağı doğru regülasyonu işçi sendikalarının iş paylaşımı yoluyla daha fazla işler yaratılacağına dair çağrılarıyla da örtüşmektedir.

Ev içindeki ücretsiz iş yükünün kadınlar-erkekler, kız ve oğlan çocuklar arasında eşit paylaşımına yönelik kampanya ve kamu spotları yapılmalı, zorunlu eğitim müfredatı bu çerçevede gözden geçirilmeli ve gerekli eşitlikçi revizyonlar yapılmalıdır. Ancak bu tip bir bilinç yükseltme, yukarıda ve bu bölümde önerilen bakım hizmetlerinin yaygınlaştırılması ve işyeri düzenlemelerine yönelik politikaların yerini alamaz, ancak destekler; işyerlerinde somut uygulamalara yönelik zorunluluklar olmadan salt kampanya yapmak yeterli olmaktan uzaktır.

İstihdamda kayıt dışı çalışmanın ortadan kaldırılması, işsizleri koruyucu önlemlerin enformel istihdam edilen ücretli/maaşlı çalışanları ve kendi hesabına çalışanları da kapsayacak şekilde genişletilmesi gerekir. İstihdamın kayıt altına alınması (kendi hesabına çalışanlar gibi grupları da kapsayacak şekilde genişletilmesi), herkes için sosyal güvenliğe erişimi desteklemenin ötesinde, istihdamdaki kadın ve erkeklerin iş-yaşam dengesine yönelik bakım izinleri, ilgili sigorta fonları, mesai saatlerinin regülasyonu gibi haklardan faydalanmasını da destekleyici olacaktır.

İşgücü Piyasasında cinsiyete dayalı ayrımcılığı önleyici düzenleme ve uygulamalar desteklenmelidir: İşe alımlarda cinsiyet temelinde ayrımcılığın önlenmesi, kamu ve özel sektörde işkollarında ve yönetici pozisyonlarında kadın kotaları, eş değerde işe eşit ücretin gerçekleşmesi için ücret saydamlığı sistemleri, İş-Kur, belediyeler ve diğer kamu ve özel kurumların aktif işgücü piyasası uygulamalarında (iş eğitimleri, işle eşleştirme, meslek danışmanlığı, vb.) cinsiyet ayrımcılığının engellenmesi (kadınların ve erkeklerin toplumsal cinsiyet rolleri uyarınca geleneksel olmayan alanlara yönlendirilmeleri). Eşit değerde işe eşit ücret hedefine yönelik gerekli yasal değişiklikler gündeme alınmalıdır. Bu konuda ayrıca bağımsız izleme ve denetleme gerçekleştirecek mekanizmaların kurulması örneğin diğer ülkelere benzer biçimde Çalışma ve

¹⁴ 4857 sayılı İş Kanunu'nun 63. maddesi doğrultusunda; işçilerin haftalık çalışma **saati** en çok 45, günlük çalışma **saati** ise en çok 11 olarak belirlenmiştir, Mevzuata göre; haftalık 45 **saati** aşan çalışmalarda işçiler fazla **mesai** yapmış olur ve fazla çalışma ücreti kapsamında ücretlendirilirler.

¹⁵ İlkaracan ve Memiş 2020.

İstihdamda Eşitlik Komisyonu oluşturularak yeniden iş değerlendirme kriterleri geliştirilmesi gerekmektedir (Kadın İşçi Haber, 1 Haziran 2021)¹⁶

Toplum Yararına Çalışma (TYÇ) programları aktif işgücü piyasası politika seçeneklerinden biri olarak ülkemizde de uygulanmaktadır. TYÇ uzun dönemli işsizler olarak adlandırılan bir ya da daha uzun süreli işsizlerin, kamu kurumları tarafından toplum yararına bir iş tanımı çerçevesinde (okul binalarının ya da park-bahçelerin rehabilitasyonu, engelli ve yaşlı bakımı, vb. için) geçici istihdamını içerir. Bu şekilde uzun süreli işsizlerin yeniden işgücü piyasası alışkanlık, yetkinlik ve deneyimlerinin geliştirilmesi ve TYÇ altında geçici istihdamı takiben iş bulma kapasitelerinin desteklenmesi hedeflenir. Diğer ülkelerdeki bazı uygulamalara bakıldığında, TYÇ kadın istihdamının desteklenmesi ve bakım hizmetlerinin geliştirilmesi amaçlarına yönelik etkin olabileceği görülmektedir. Bu çerçevede uzun dönemli işsizler tanımına işgücü piyasasından bakım yükümlülükleri nedeniyle uzun süreli dışlanmış kadınların da dahil edilmeli, belediyeler gibi yerel kurumlar tarafından gerekli kaynakların tahsisi ile oluşturulacak TYÇ programlarında ailelerin gereksinim duydukları bakım hizmetleri işlerini de kapsayacak şekilde tanımlanmalıdır. Bu şekilde hem kadın emeği için talep oluşacak, hem de belediyeler aracılığı ile sağlanacak bakım hizmetleri TYÇ programları aracılığı ile yaygınlaştırılacaktır.

V. Eşitlik ve İnsana Yaraşır İşler için Makroekonomik Politikalar

Yukarıdaki arka planda belirtildiği üzere makroekonomik istikrar, kapsayıcı ve sürdürülebilir büyümeyi destekleyen makroekonomik politikalar, toplumun her kesimi için önemli olmakla birlikte, ekonomik açıdan daha kırılgan olan düşük gelirli haneler, işgücü piyasasından dışlanan ya da kırılgan istihdam çerçevesinde kapsanan kadınlar için daha da büyük önem taşımaktadır. İnsana yaraşır işleri yaratan, ivmeli ve kaliteli bir ekonomik büyüme stratejisi istihdamdaki kadınların koşullarını iyileştirebilir, işgücü piyasasına bağlılıklarını güçlendirir, ayrıca hane içinde ikincil işgücü konumundaki ev kadınları için istihdama çekim kuvveti oluşturur. İvmeli ve kaliteli büyüme, ayrıca başta sosyal bakım hizmetleri başta olmak üzere kadınların daha çok ihtiyaç duydukları kamu hizmet ve destekleri için yeterli kamu kaynaklarını sağlar. İstikrarsız, riskli ve öngörülemeyen bir makroekonomik ortamda yatırımlar azalır, büyüme zayıflar, ekonomik büyüme kadınları işgücü piyasasına çekmek için yeterli sayı ve kalitede işler yaratamaz; kamu kaynaklarını olumsuz etkilenir, mali harcamalar ve kamu yatırımları için gerekli kamu kaynakları kısıtlı/yetersiz kalır, ve bütün bu makroekonomik sonuçlar kadınlar için erkeklere göre ek olumsuz etkileri beraberinde getirir; toplumsal cinsiyet eşitsizlikleri derinleşir.

Mevcut durumda Merkez Bankası faiz kararlarına yönelik yapılan müdahaleler bağımsız, hesap verebilir ve uzun vadeli karar vermeyi engellemektedir. Düşük faiz politikası Merkez Bankası tarafından yatırımları ve büyümeyi teşvik etmek, işsizliği azaltmak hedefleri paralelinde gerekçelendirilmektedir. Ancak Türkiye'nin yapısal cari açık problemi ile birlikte düşünüldüğünde, düşük faiz politikası TL'de değer kayıpları üzerinden enflasyonist baskılara neden olmakta, Merkez Bankasının başarı olarak gösterdiği ihracattaki artış düşük emek

¹⁶ Emel Memiş ve Şemsa Özar "Cinsiyetçi Ücret Ayrımcılığı" <https://www.kadinisci.org/2021/06/01/cinsiyetci-ucret-ayrimciligi/>

maliyetlerine dayalı arzu edilmeyen bir ihracata dayalı büyüme stratejisini teşvik etmektedir. İç piyasada ise düşük faizler ile daha çok inşaat çekişli bir büyüme modeli teşvik edilmektedir. Ayrıca enflasyondaki öngörülemeyen trendler, özelde Merkez Bankası ve genelde makroekonomi yönetiminin hesap verebilir ve etkin işlediğine dair kaygılar, siyasi istikrarsızlıklarla birlikte değerlendirildiğinde Türkiye yüksek risk içeren bir ekonomik yatırım ortamı sunmaktadır. Oysa arzu edilen uluslararası piyasalarda yüksek katma değerli, inovasyona dayalı bir rekabet edebilirlik üzerinden oluşturulacak bir ihracat stratejisi; içeride de gene katma değeri yüksek, ekolojik sürdürülebilirliği ve insani gelişimi ön planda tutan sektörlerle yatırımların yapıldığı bir büyüme stratejisidir.

Gerek mali politikaların gerekse Merkez Bankası aracılığı ile para politikalarının uygulanmasında, makroekonomi yönetiminin etkinlik, saydamlık ve kalitesinin geliştirilmesi için gerekli düzenlemelerin yapılması, politika yapıcıların hesap verebilirliğinin sağlanması, başta Merkez Bankası olmak üzere politika yapıcıların popülist kısa vadeli stratejiler yerine bağımsız, uzun vadeli sürdürülebilir, insana yakışır işler yaratan ve kapsayıcı büyümeye yönelik politikaları hayata geçirmeleri önem taşımaktadır.

Makroekonomik olarak, pandemi sırasında başlayan mali genişleme politikalarının, pandemi sonrasında da devam ettirilmesi konusunda görüş ortaklığı vardır. Genişleyecek kamu bütçelerinden yapılacak ekonomik teşvik paketi (stimulus) harcamalarının değişik alanlara/kalemlere göre tahsisi, toplumsal cinsiyet eşitliğini gözeten kapsayıcı büyüme kriterleri çerçevesinde yapılmalıdır. Toplumsal cinsiyet temelli eşitsizliklerini gözeten bir yaklaşımla eşitlikçi bütçeleme ve bütçe programlarının hayata geçirilmesi için gerekli yasal ve mevzuat değişiklikleri gerçekleştirilmeli ve kurumsal mekanizmalar oluşturulmalıdır.

Bu çerçevede kamu harcama paketlerinin fiziksel altyapı/inşaat gibi geleneksel alanlara yönlendirilmesi yerine, önemli sosyal ve ekonomik getirileri olan Sosyal Bakım Hizmetleri alt sektörlerine odaklanmak büyük önem arz etmektedir: Sağlık, eğitim, okul öncesi çocuk eğitim ve bakım hizmetleri, uzun dönemli bakım hizmetleri, yaşlı ve engellilere yönelik gündüzlü bakım hizmetleri gibi bakım ekonomisi alt sektörlerindeki hizmet açıkları Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri çerçevesinde tespit edilmeli, bu açıkları kapamaya yönelik gerekli kamu yatırımları için kaynak aktarılmalıdır.

Kaynaklar

Gültekin-Karakaş, D., İlkaracan, İ., Bayar, A. A., & Baran, P. Ö. 2021. “Care Crisis During COVID-19 Pandemic: Coverage Gap in Care Services in Turkey and Employment Effect of Public Investments” TÜBİTAK Raporu (Nisan 2021).

İlkaracan, I. Toplumsal Cinsiyet Eşitlikçi Sürdürülebilir Büyüme ve Kalkınma için Mor Ekonomi (The Purple Economy: A Model for Gender Egalitarian Sustainable Growth) , in Ç. Ünlütürk (ed.) Feminist Sosyal Politika: Bakım, Emek, Göç içinde, Nota Bene, Ankara, 2018, pp: 30-66.

İlkaracan, İ. ve E. Memiş. 2021. “Transformations in the Gender Gaps in Paid and Unpaid Work during the COVID-19 Pandemic: Findings from Turkey” (with Emel Memiş), *Feminist Economics*, Vol.27 (1-2), March 2021, pp: 288-309.

İlkaracan, İpek, K. Kim, T. Masterson, E. Memiş, A. Zacharias. 2021. “The Impact of Investing in Social Care on Employment Generation, Time-, Income-Poverty By Gender: A Macro-Micro Policy Simulation for Turkey”, *World Development*, 144, (<https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2021.105476>.)

İlkaracan, İpek, K. Kim, T. Kaya. 2015. Sosyal Bakım Hizmetlerine Yatırımların İstihdam, Toplumsal Cinsiyet Eşitliği ve Yoksulluk üzerindeki Etkileri: Türkiye Örneği. (The Impact of Investments in Social Care Services on Employment, Gender Equality and Poverty: The Case of Turkey), Istanbul Technical University Women’s Studies Center and the Levy Economics Institute, September 2015, Istanbul and New York.

ILO. 2018. Care Work and Care Jobs for the Future of Work. Geneva: International Labor Organization.

KEİG Platformu. 2020. Korona Salgınının Yarattığı Kriz Kadın Emegi Açısından Ne İfade Ediyor? http://www.keig.org/korona-salgininin-yarattigi-kriz-kadin-emegi-acisindan-ne-ifade-ediyor/#_ftnref1

KONDA. 2020. “Hayat Tarzı Araştırması – Mayıs 2020.” KONDA, İstanbul. Koyuncu ve Memiş (yayınlanacak).

Memiş, Emel ve Şemsa Özar. 2021. “Cinsiyetçi Ücret Ayrımcılığı” <https://www.kadinisci.org/2021/06/01/cinsiyetci-ucret-ayrimciligi/>

Toksöz, Gülay. 2020. İstihdamda Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Haritalama ve İzleme Çalışması: 2017-2020 Güncellemesi. CEİD Yayınları. (<https://dspace.ceid.org.tr/xmlui/handle/1/978>)